

HAYOT DAVOMIDA TA'LIM OLIH: YANGI PARADIGMALAR VA KUTILADIGAN NATIJALAR

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Akramova Muhabbat Zafarovna, Saxaddinova Nigina Sirojiddinova

Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali 1-bosqich talabalari

INKLYUZIV TA'LIM: NUTQIDA NUQSONIGA EGA BOLALARDA NUQSONNING KELIB CHQISH SABABLARI, ULARNING JAMIYATGA MOSLASHUVI VA TA'LIMGA JALB QILISH MASALALARI

Annotatsiya: Respublikamizda yo'lga qo'yilayotgan inklyuziv ta'lim tizimi, alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan bolalar, nutqida nuqsoni bor bolalarning kamchiliklari va uning oldini olish, bunday toifadagi bolalarni ta'limga jalb etish.

Kalit so'zlar: *Nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar, dizontogenez, rivojlanish, logopsixologiya, inklyuziv ta'lim*

Mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy hayotida yuz berayotgan tub islohotlar jamiyatimiz oldiga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan bo'lgan ta'limni yangilash va yosh avlodni zamon talablariga javob bera oladigan barkamol inson etib tarbiyalash, uning ongiga mustaqillik g'oyalarini singdirishdek muhim vazifalarni qo'ymoqda. Bulardan eng muhimlari ta'lim ning yangi tizimiga qo'yilayotgan hozirgi davr talablaridan kelib chiqqan holda maxsus pedagogika, shu jumladan, logopsixologiya fanini yanada taraqqiy ettirish, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni jamiyatning faol a'zolari qatoriga qo'shish ham da maxsus ta'lim sohasida yetuk mutaxassislar tayyorlashdan iborat. Ta'lim - tarbiya sohasida Respublikamizda qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va jahon ta'limi andozalari talablariga mos keluvchi «Davlat ta'lim standartlari»da davr bilan ham nafas, ya'ni «Intellectual asr»ning faol ishtirokchilarini tayyorlash ko'zda tutilgan. XXI asrning faol ishtirokchisi esa keng m a'noda ta'lim -tarbiya va ularning

rivojlanishi haqidagi ma'lumotlar bilan bog'langan holda barkamol shaxsni voyaga yetkazishdek innovatsion jarayonni o'zida mujassam lashtiradi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ta'lim muassasalarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaratish va ulardan amaliyotda keng foydalanishga erishish, «Ta'lim — fan — amaliyot» integratsiyasining ta'lim tizimidagi samarasiga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasi tomonidan 12.10.2021 yildagi «Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida»gi 638-son qaror qabul qilindi. Hujjat 13.10.2020 yildagi «Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4860-son qarorga muvofiq ishlab chiqilgan. 2020–2025 yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari sifatini yaxshilash bo'yicha muhim vazifalar belgilandi. Qonun hujjatida alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan bolalar qatorida nutqida nuqsoni bor bo'lgan bolalar bilan ishlash muammolari o'rin olgan. Logopsixologiyaning ilmiy-nazariy va metodologik asoslarini ishlab chiqishda L.S. Vigotskiyning xizmatlari katta. L.S. Vigotskiyning oliy psixik funksiyalarning miya mexanizmlarini o'rganish konsepsiyasi oliy psixik funksiyalarning xronogen lokalizatsiya qonunlarini aniqlash imkonini beradi. Oliy psixik funksiyalarning shakllanishi jarayonida Vigotskiyning «funksiyalararo aloqalar va munosabatlarning o'zgaruvchanligi» haqidagi umumiy psixologik qoidasi nuqsonli rivojlanishning xarakteri, nuqsonlarning, patogen omillarning ta'sir etish vaqti, joylashish o'rnini va kechish xususiyatlariga bog'liqligini psixik tashxis qilishga zamin yaratdi. Shuningdek, hali rivojlanmagan funksiyalarda rivojlanishni «tepaga», shakllangan funksiyalarda «pastga» yo'nalishini aniqlash imkonini beradi. Bu xulosalar ma'lum mexanizm a'noda alohida ehtiyojlarga ega bolalarga ta'lim-tarbiya berishning ilmiy asoslari bo'lib xizmat qiladi. Olimning analizatorlarning faoliyati haqidagi fikrlariga ko'ra, «nuqson biron analizatorning biron-bir funksiyasiningina emas, balki butun faoliyatining buzilishiga olib keladi». Birlamchi nuqson, agar o'z vaqtida maxsus korreksion-logopedik yordam ko'rsatilmasa, ikkilamchi va uchlamchi buzilishlarni yuzaga keltirishi mumkin. Bular: nutqning barcha tom onining rivojlanmasligi; sensor, fazoviy va boshqa tasavvurlarning yetishmovchiligi; xotiraning chegaralanganligi; diqqat konsentratsiyasi va maqsadga muvofiqligining yetarli emasligi; umumlashtirish darajasining pastligi; aqliy xulosa chiqarish darajalarining pastligi; sabab-oqibat aloqalarining yetarli darajada bo'lmasligi. Bu holatlar bolaning kommunikativ malakasining rivojlanish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va muloqotga kirishishini qiyinlashtiradi va atrof-muhitni o'zlashtira olmaslikka olib keladi.

Logopsixologiyaning kommunikativ konsepsiyasidan kelib chiqib nutq kamchiliklariga ega bo'lgan bolalarda nutqiy faoliyatning paralingvistik vositalari (intonatsiya, temp, modulatsiya, fonatsiya), Muloqot komponentlari (mimika, imoishora, to'g'ridan-to'g'ri sensor va jism oniy kontaktlar), kommunikatsiya jarayonining turli xususiyatlari o'rganiladi. Hozirda nutq nuqsoniga ega bolalar psixik rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi bir qator ma'lumotlar

to'plandi va tahlil etildi. Nutq nuqsonlarini o'rganib kelayotgan olimlar - L.R. Mo'minova, M.Y. Ayupova, X.M. Po'latova, D.A. Nurkeldiyeva, M.P. Xamidova, Z.A. Xamidova, Y.Y. Chicherina va boshqalar o'z tadqiqotlarida nutq nuqsonlarining mexanizmlari, sabablari, alomatlari va bartaraf etish usullarining ilmiy-metodik asoslarini yaratdilar. V. Lebedinskiy psixologlar, defektologlar va psixiatrlar tadqiqotlarining natijalarini umumlashtirib, psixik rivojlanishdagi buzilishlarning quyidagi turlarini farqlashni taklif etadi: rivojlanmay qolganlik; to'xtab qolgan rivojlanish; disgrammatik rivojlanish; buzilgan rivojlanish; shikastlangan rivojlanish; defitsitar rivojlanish (rivojlanishning yetishmasligi). Nutq buzilishlariga ega bolalarning psixik rivojlanishida umumiy va o'ziga xos qonuniyatlar mavjud:

Umumiy qonuniyatlar — normal rivojlanayotgan bolalar varivojlanishida chekinishlar bo'lgan bolalar uchun birdek xos bo'lgan qonuniyatlar. Bular: rivojlanishning bosqichma-bosqich kechishi; psixik rivojlanishning sakrash yo'li bilan borishi; sentiziv davrlarning mavjudligi; biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro munosabati; shaxs rivojlanishining muntazamligi. Dizontogenez sharoitida rivojlanishning o'ziga xos qonuniyatlariga quyidagilar kiradi (bunda faqat nutq buzilishlariga ega bolalar guruhlarida nazarda tutiladi): axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va undan foydalanishdagi buzilishlar; nutq aloqalarining buzilishi; atrof-muhit haqidagi tasavvurlar va tushunchalarning shakllanish muddatlarining uzayganligi; ijtimoiy-psixologik moslashmaslik holatlarining yuzaga kelish xavfi; psixologik tizimning shakllanishidagi o'ziga xoslik (o'zidan qoniqmaslik hissi, o'ziga naho berishning buzilishi, stresslarga qarshilikning pasayishi va kompensatorlik jarayonlarining olib boriladigan korreksion ishning vaqti va sifatiga bog'liqligi. Homilaning rivojlanish davrida, tug'ruq paytida, hamda bola hayotining birinchi yillarida miyaga turli xil zararli ta'sirlar nutq patologiyasiga olib kelishi mumkin. Nutq kamchiligidagi tuzilishi va darajasi ko'pincha miya shikastlanishining og'irlik darajasiga va uning oldini olishga bog'liq bo'ladi, bu omillar esa o'z navbatida miyaga vaqtning patogen ta'siriga bog'liq. Embriogenezning ilk davrida asab hujayralari jadallik bilan ajralishi paytida homilaning 3—4 oyligida og'ir miya shikastlanishi paydo bo'ladi (N.S. Jukova, Y.M. Mastyukova, T.B. Filicheva, 1990). Miyaning rivojlanmaganligi va nutqning og'ir buzilishlariga olib keluvchi tez-tez kuzatiladigan sabablar orasida quyidagilarni ko'rsatib o'tish lozim: infeksiyalar va homiladorlik davrida onaning zaharlanishi; toksikozlar; tug'ish davridagi shikastlanish; asfiksiya; ona va homila qonining rezus-faktor bo'yicha zidligi (rezus-konflikt) yoki qonning guruhga aloqadorligi; markaziy asab tizimining kasalligi (neyroinfeksiyalar — meningitlar, ensefalitlar, meningoensefalitlar); bola hayotining birinchi yillarida miyaning jarohatlanishi. Tadqiqotchilar (G.V. Gurovets, S.I. Mayevskaya) motor alaliyaning kelib chiqishini yangi tug'ilgan chaqaloqlar asfiksiyasi va tug'ilish paytida miya bosh suyagining jarohatlanishi bilan izohlaydilar. Y.M. Mastyukova o'z ishlarida ta'kidlaganidek, onaning homiladorlik davrida nikotin va alkogolni iste'mol qilishi bolaning asab-ruhiy va jismoniy rivojlanishining buzilishiga olib kelishi, buning natijasi o'laroq nutq to'liq rivojlanmaganligining yana bir ko'rinishi yuzaga kelishi mumkin. Homilaga alkogolning ta'siri oqibatida jismoniy va psixik rivojlanish orqada qoladi, vazni kam

bolalar tugʻiladi. Nutqning toʻliq rivojlanmaganligi bu bolalarda harakatning tormozlanishi, jazavaning kuchayishi va aqliy mehnatga layoqatlilikning pastligi bilan qoʻshilib ketadi. Shu oʻrinda, bola miyasining nutq zonalariga zarar keltiruvchi taʼsirlar nutq shakllanib boʻlganidan keyingi davrda roʻy bersa, nutq buzilishining afaziya turi yuzaga keladi. Nutq rivojlanishining buzilishiga tarbiya va atrof-muhitning nomaʼqul shart-sharoitlarining taʼsiri ham katta taʼsir koʻrsatadi. Nutq jadal shakllanib borayotgan davrda psixik deprivatsiya uning rivojlanishini orqaga suradi. Agar bu omillarning taʼsiri genetik moyillikka yoki qoʻpol boʻlmagan serebral-organik kam chiliklarga mos kelsa, unda nutq rivojlanishining buzilishi turgʻun xarakterga ega boʻladi va nutqning toʻliq rivojlanmaganligi koʻrinishida namoyon boʻladi. Nutqning toʻliq rivojlanmaganligi odatda miyaning organik shikastlanishi natijasida ham sodir boʻlishi mumkin. Nutq rivojlanishining buzilishini asab-psixik kasalliklardan (epilepsiya, shizofreniya va boshqalar) farqlash lozim. Intellektual kam chiliklari bor bolalar nutqida patologiya ifodalangan bolalar bilan solishtirganda asosan markaziy asab tizimining organik shikastlanishi kuzatiladi. Shunday qilib, shaxsning rivojlanishi va kamolga yetishida asosan biologik va ijtimoiy omillar taʼsir koʻrsatadi. Bunda ontogenetik (meʼyorda) va dizontogenetik (meʼyordan chetga chiqish) omillarning oʻrni va darajasini hisobga olish lozim. Buning uchun ushbu omillarni yuzaga keltiradigan sabablar, ularning amal qilish mexanizmlari, bartaraf etish yoʻllarini bilish kerak. «Taʼlim toʻgʻrisida»gi Oʻzbekiston Respublikasi Qonunining 22-, 23- va moddalarida, jumladan, jism oniy yoki psixik rivojlanishida kamchiliklari boʻlgan, shuningdek, uzoq muddat davolanishga ehtiyoj sezgan bolalar va oʻsmirlarga taʼlim-tarbiya berish, ularni davolash uchun masxusus taʼlim muassasalari tashkil etiladi, deb belgilab qoʻyilgan. Bu nutq nuqsoniga ega boʻlgan bolalar uchun ham taalluqlidir. Bunday bolalar tibbiy-ijtimoiy yordam olish huquqiga ega boʻlib, buprofilaktika, davolash-tashxis qoʻyish, abilitatsiya va rehabilitatsiya, sanatoriya-kurort, protez-ortopediya yordamini, harakatlanish vositalari bilan imtiyozli shartlarda taʼminlanishni va boshqa yordam turlarini oʻz ichiga oladi. Bu masalaga oʻtishdan oldin, nutq nuqsonlarining yuzaga kelish sabablariga qisqacha toʻxtalib oʻtamiz. Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablarga tashqi (ekzogen) va ichki (endogen) omillar, shuningdek, atrof-muhitning tashqi sharoitlari kiradi. Bolalardagi nutqiy nuqsonlarning asosiy sabablarini uch guruhga ajratish mumkin:

Ekologik sabablar: ichki va tashqi radiatsiya; qishloq xoʻjaligida qoʻllanadigan pestitsidlar va gerbitsidlar; avtotransportdan chiqadigan gazlar; harbiy poligonning zararli taʼsirlari; oziq-ovqat va suv taʼminotining sifatsizligi,

Tibbiy-ijtimoiy sabablar: er-xotin qarindoshchiligi; ota-onaning rivojlanishidagi orqada qolishlar; jarohatlar (jismoniy va ruhiy); ota-onalarning surunkali kasalliklari; zararli odatlar (ichkilikbozlik, nashavandlik, toksomoniya, kashandalik); onaning surunkali ogʻir anamnezi; oilani notoʻgʻri rejalashtirish, abortlar, onaning ginekologik kasalliklari, erta va kech tugʻruqlar (birinchi homilaning 16 yoshdan oldin va 40 yoshdan keyin boʻlishi); tugʻruqdan oldingi jarohatlar; bolalarda somatik kasalliklar; bakterial-virusli infeksiyalar; ona va

bolaning to'liq oziqlanmasligi; oilaga tibbiy tashxis va korreksion yordamning o'z vaqtida berilmasligi,

Psixik-ijtimoiy sabablar: ommaviy va majmualiy deprivatsiya.

Ota-onalar tomonidan diqqat-e'tiborning sustligi; bolalarga nisbatan qattiqqo'llik; oila va aholi intellektual saviyasining pastligi; oilaning to'liqsizligi; fojiali vaziyat (ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy); ruhiy-pedagogik tashxis va korreksiyaning sifati, hajmi va hozirgi zamon talablariga javob bermasligi.

Embrion rivojlanish davridagi turli xil patologiyalar: homiladorlik vaqtidagi toksikozlar, virusli va endokrin kasalliklar, jarohatlar, onaning rezus-faktorga mos kelmasligi; tug'ruq vaqtidagi shikastlanish va asfiksiya, bola rivojlanishining birinchi yilidagi bosh miya kasalliklari (meningit, ensfalit); miyaning chayqalishi bilan birga sodir bo'ladigan bosh miya jarohatlari;

Nasliy omillar: bunday hollarda nutq buzilishlari umumiy nerv tizim buzilishlarining bir qismini tashkil etib, intellektual va harakat kamchiliklari bilan birga kuzatiladi;

Ijtimoiy sharoitning yomonligi: bu holat pedagogik qarovsizlikka, vegetativ disfunktsiyaga, emotsional-irodaviy muhitning buzilishlariga va nutqning rivojlanmay qolishiga sabab bo'ladi.

Rivojlanishida kamchiliklar bo'lgan bolalarni erta aniqlash va logopedik yordam berish nutq kamchiliklarining oldini olish va maktabga nutqiy jihatdan tayyorlashdir. Nutqiy rivojlanishdagi nuqsonlarning oldini olishda tug'ilish vaqtida shikastlangan bolalarning disparyenzatsiyasi muhim rol o'ynaydi. Nutq nuqsoniga ega bolalarning ijtimoiy moslashuvi masalalari nutq buzilganda, ayniqsa, nutqning to'liq rivojlanmasligi kamchiligida bolalarni maxsus o'qitmay turib butun til sistemalarining shakllanishi juda qiyin va umuman mumkin emas.

Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar guruhlarida o'qitishdan maqsad nutqdagi kamchilikni va rivojlanmaslik natijasida kelib chiqqan ikkilamchi alomatlarni yo'qotishdan iborat. Nutqni tuzatish, bolalarni tarbiyalash va o'qitish ishlarini logoped, psixolog, tarbiyachi, musiqa rahbari bolaning ota-onasi bilan uzviy muloqotda amalga oshiradi. Maxsus maktabgacha tarbiya bolalar muassasalari quyidagi vazifalarni hal qilishlari lozim:

- maxsus izchil ta'lim va tarbiyaga jalb qilingan bolalarni chuqur o'rganish jarayonida ularga birlamchi diagnoz qo'yish;

- pedagogik shart-sharoit yaratib berish va tarbiyaga kompleks yondashish tufayli bolalarga bir xil imkoniyat yaratish hisobiga ularning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash;

- nutqning buzilishi xarakteri va kamchilikning qandayligini hisobga olib tuzatish — pedagogik, tarbiya ishlarini izchil amalga oshirish, bolalarni maktabda o'qitishga tayyorlash;

- maktabgacha yoshdagi bolalarning ruhiy-jismoniy imkoniyatlarini va ruhiy funksiyalarining shakllanishidagi sezgirlik davrlarini hisobga olish kamchilikning qandayligini, qachon paydo bo'lganligini, bolalarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olib, umumiy rivojlanish ishlarini tuzatish, tarbiyalash ishlari bilan uyg'unlashtirish;

- bolalarning o‘shini muttasil o‘rganish va maqsadli pedagogik ta’sir natijasida paydo bo‘ladigan yangi ruhiy o‘zgarishlarini aniqlash va korreksiyalash;

- har qaysi yosh guruhida ta’limni bir xillashtirish uchun sharoit yaratish;
- didaktik qoidalarga rioya qilishda maktab bilan izchil aloqani ta’minlash: har bir navbatdagi yosh bosqichda talablarni kuchaytirib yubormaslik;

- maktabgacha yoshdagi bolalarni o‘qitish va tarbiyalashga faollik bilan yondashish, bu esa bolalar faoliyatidagi yetakchi omillar maromidagi tarbiya-ta’lim va (o‘yinlar, rasmlar va chizmalar chizish, mehnat, o‘quv faoliyatining oddiy xillari) tuzatish-tiklash ishlarining barcha turlarini o‘tkazishni taqozo qiladi;

- nutqni rivojlantirishga nutq faoliyatining turli xillarini shakllantiradigan omil deb qarash lozim.

- nutqni tuzatishga qaratilgan ta’lim-tarbiya ishlarining samaradorligi bolalarning bog‘chada bo‘lish vaqtlarini aniq rejalashtirish, kun mobaynida o‘tkaziladigan tadbirlarni to‘g‘ri taqsimlash, mutaxassislarning ishlarini bir-biriga to‘g‘ri muvofiqlashtirish bilan belgilanadi.

Yuqoridagi tavsiyalarning to‘g‘ri tashkil etilishi nuqsonli bolalarning ijtimoiy moslashuvining samarali bo‘lishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Maxsus psixologiya" L.R.Mo‘minova, Sh.M.Mirsaidova va boshqalar.
2. Ziyonet internet tarmog‘i
3. Inklyuziv ta’lim konsepsiyasi